

SZALAY, Peter – BOGÁR, Michal – HABERLANDOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina – KRÍŠTEKOVÁ, Laura. *VOJNOVÁ BRATISLAVA 1939 – 1945*. Bratislava: Marenčin PT, spol. s. r. o. 2019, 334 s. ISBN 978-80-569-0131-1. DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.4.9>

Kolektív historikov architektúry a architektov z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied a Slovenskej technickej univerzity v Bratislave predstavuje v monografii *Vojnová Bratislava 1939 – 1945* architektonický vývoj tohto mesta v období počas druhej svetovej vojny. Hoci to nie celkom vyplýva z názvu publikácie, hlavnou témou diela sú dejiny architektúry a architektov na pozadí politických a spoločenských udalostí v období druhej svetovej vojny. Časový záber knihy je však širší – začína sa predvečerom vzniku Slovenského štátu, keď sa rúcal masarykovský liberálnodemokratický systém Československa, končí povojnovými mierovými rokmi smerujúcimi k novej ére „budovateľskej“ Bratislavy. Prechod medzi dvoma politickými systémami po druhej svetovej vojne, ktorý akoby zhmotňoval pôvodne vojnový plán a následne povojnová dostavba bratislavského tunela pod hradným návrším, azda najlepšie vystihuje názov jednej zo záverečných podkapitol monografie *Tunel medzi dvoma režimami*. Jedná sa o symbolické prepojenie stavebnej pamiatky s politickými dejinami. Širší časový záber knihy má svoju logiku. Zatiaľ čo na urbanizmus vojnovaj Bratislavy mali dosah niektoré projekty z predchádzajúceho obdobia medzivojnového Československa, niektoré stavby projektované v období slovenského štátu dokončili až o niekoľko rokov po skončení druhej svetovej vojny. Autori tak veľmi zrozumiteľne vysvetľujú presahy architektonických štýlov na pozadí rôznych politických režimov, a to neraz v rámci dejín konkrétnej budovy (ako príklad slúži budova činohernej scény pre národné divadlo na Gorkého ulici).

Monografia časovo, metodologicky a do veľkej miery aj autorsky nadväzuje na úspešnú publikáciu *Moderná Bratislava* (Marenčin PT, 2014), ktorá mapovala budovanie moderného mesta medzi dvoma svetovými vojnami počas Československej republiky. Čerpá z úspešného radu monografií k dejinám Bratislavy v rokoch 1939 – 1945, ktoré vyšli vo vydavateľstve Marenčin PT (Dušan Kováč: *Bratislava 1939 – 1945*; Katarína Hradská: *Život v Bratislave 1939 – 1945*; *Židovská Bratislava*), a zároveň ich dopĺňa.

Autorský kolektív recenzovanej monografie nadviazal na práce viacerých teoretikov a historikov architektúry. Okrem nestora historiografie modernej architektúry na Slovensku Martina Kusého staršieho sú to predovšetkým práce Matúša Dullu, Henriety Moravčíkovej či historika umenia Miroslava Hrdinu, ktorý sa doteraz najhlbšie venoval dejinám slovenskej architektúry 40. rokov. Autori čerpali aj z výskumov Eleny Stoličnej (Alexy) a slovenských historikov, ktorí sa venujú dejinám Slovenska v rokoch 1939 – 1945 (Ivan Kamenec, Ľubomír Lipták, Ľudovít Hallon, Martina Fiamová, Miroslav Sabol) či osobitne aj obdobiu vojnovaj Bratislavy (Dušan Kováč, Katarína Hradská).

Knihá nie je strohým architektonickým popisom stavieb, ktoré postavili v období slovenského štátu, ale predovšetkým príbehom budov, ktoré tvorili kulisy zložitých politických a spoločenských udalostí druhej svetovej vojny v Bratislave či vo svete. Je popretkávaná drobnými príbehmi stavieb vo veľkých politických udalostiach (Svoradov počas tzv. Homolovho puču (s. 26), príbeh Živnobanky (s. 27), kostol Panny Márie

Snežnej na Kalvárii či tunel pod Bratislavským hradom). Podkapitola *Architektúra ako nástroj politickej moci* popisuje veľkolepú berlínsku kanceláriu Adolfa Hitler navrhnutú dvorným architektom nacistického Nemecka Albertom Speerom, v ktorej tesne po jej dokončení prijal Adolf Hitler ako jednu z prvých delegácií práve Jozefa Tisa, Ferdinanda Ďurčanského a Emila Háchu v predvečer vyhlásenia Slovenského štátu v marci 1939. Hoci ide o zaujímavú, pútavo podanú „scénu“, v knihe jej autor venuje z hľadiska nosnej témy azda nadbytočný priestor.

Cennými a prínosnými sú aj príbehy nepostavených budov, ktoré „zamrzli“ v podobe ambiciózných plánov a vízií. Viaceré veľkorysé predstavy ľudáckeho režimu sa nepretavili do reálnej prestavby mesta. O to pútavejšie je pre čitateľa ich zmŕtvychvstanie v tejto monografii. Jeden z nich – súťažný návrh na univerzitné mesto na hradnom kopci z roku 1940 od talianskych architektov Ernesta a Attilia La Padulovcov – efektne použil grafik Martin Derner na obálku monografie. Bohatá obrazová príloha v podobe dobových fotografií, vizualizácií a máp s popisovanými pamiatkami, ktoré sú vždy vhodne zasadené do textu, či mapa na zadnej strane obálky, ktorú Laura Krištúfková invenčne doplnila čiernymi flákmi znázorňujúcimi bombami zasiahnuté lokality vojnovaj Bratislavy, vysoko povyšujú výpovednú hodnotu knihy. Čitateľ nájde prakticky ku každej popisovanej pamiatke aj názornú fotografiu.

Knihá neprináša len dejiny budov vojnovaj Bratislavy, ale dokresľuje ich aj príbehmi ľudí – bratislavských architektov a staviteľov, čím dejiny stavieb poľudšťuje a zároveň naplňa ambíciu predostretú v úvode publikácie, „*aby si kniha Vojnová Bratislava zachovala jednoznačný humanistický odkaz*“. Monografia prináša niekedy priam protirečivé situácie. Príkladom je medzivojnová funkcionalistická budova Živnodomu na Kollárovom námestí, kde sídlili okrem mestského zastupiteľstva aj kancelárie Hlinkovej mládeže. Autorom stavby bol český architekt tvoriaci v Bratislave Klement Šilinger. Počas tzv. Homolovho puču tu bol zastrelený gardista Antonín Kopal, a tak mu na nároží Živnodomu neskôr osadili pamätnú tabuľu. Bolo to v čase, keď autora stavby pre jeho český pôvod policajne a úradne šikanovali. Iní českí architekti ako Antonín Houdek, Juraj Tvarožek či Lubor Marek si aj počas vojnového štátu zachovali postavenie, dokonca došlo aj k realizácii ich projektov, čo autori monografie označujú ako „*deravosť totality slovenského štátu*“. Využitie práce židovských architektov pre režim, vďaka čomu sa podarilo niekoľkým oddialiť ich osud, patrí skôr k tragickému svedectvu o zvrátenom pragmatizme režimu.

Cenné je zhromaždenie vyjadrení jednotlivých politikov k architektúre v dobovej tlači a v prejavoch, ktoré vyjadrujú potrebu a ambíciu na výstavbu, prípadne prestavbu Bratislavy či jednotlivých budov a zasadzujú tieto vízie do politického rámca doby. Postoj Tida J. Gašpara „*dejinná úloha vybudovať slovenské empórium na Dunaji*“ (s. 12) kontrastuje s výzvou Milana Hodžu z roku 1937 na prestavbu Bratislavského hradu v intenciách výstavby slovenského hlavného mesta na československom Dunaji (s. 13), ale aj s nemeckou predstavou Bratislavy ako brány chrániacej pevnosť Európu pred barbarmi z východu. Už v roku 1946 považoval ministerský predseda ČSR Zdeněk Fierlinger Dunaj za „*mocnú tepnu, ktorá nás bude spájať so slovanskými národmi na Balkáne a Čiernym morom, Donskou panvou a bohatou stepou Ukrajiny*“ (s. 308). V priebehu šiestich rokov sa veľtok Dunaj radikálne presúval na politickej šachovnici Európy.

Plánmi na prestavbu Bratislavského hradu v posledných rokoch Československa sa zaoberá úvodná kapitola *Predvečer konca republiky*. Na stavbe filiálky Národnej banky Československej v Bratislave postavenej v rokoch 1936 – 1938 od architekta Emila Beluša či na Gočárovom návrhu Zemského (presnejšie krajinského) úradu autori knihy poukazujú na ich inšpiráciu architektúrou fašistického Talianska a konštatujú, že časť domácej architektonickej scény vychádzala už na sklonku Československa z očarenia tzv. architektúrou novecenta. Tendencie, ktoré sa v stavitelstve prejavili po roku 1939, neboli náhlým obratom či diktátom zo zahraničia. Diktátom však bola strata hraníc v roku 1938, keď prišla Bratislava o veľkú časť svojho južného a západného katastrálneho územia, ako aj o pravý breh Dunaja.

V knihe je viackrát uvedený termín Zemský úrad (s. 15, 18, 19), Zemská rada (s. 42). Ide o bohemizmus, správne je použitie názvu krajinský (tak ako na s. 23). Podľa zákona č. 125/1927 bola síce Československá republika rozdelená na štyri zeme: českú, moravsko-sliezsku, slovenskú a podkarpatskú, no pri všetkých zemských orgánoch sa na Slovensku používal (aj používa) ekvivalent krajinský. Teda hovoríme o zemskom (na Slovensku krajinskom) zastupiteľstve, orgánom štátnej moci si stal zemský (na Slovensku krajinský) úrad na čele so zemským (krajinským) prezidentom, podriadeným ministromi vnútra. Konštatovanie, že územné straty v dôsledku 1. viedenskej arbitráže (2. 11. 1938) boli prvým veľkým neúspechom ministerského predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa a ministra zahraničných vecí Ferdinanda Ďurčanského je nesprávne (s. 22). Autonómna vláda Slovenskej krajiny nemala ministra zahraničných vecí, keďže Ferdinand Ďurčanský zastával funkciu ministra spravodlivosti. Nové priestorové oklieštenia znamenali pre Bratislavčanov nielen nový smer budúcej výstavby, ale predovšetkým citeľné narušenie ich dovtedajšieho mestského života a stupňovanie neistoty. V kapitole je síce farbisto popísané napätie v uliciach Bratislavy v predvečer vyhlásenia Slovenského štátu, no pre vyváženie týchto detailov by bolo vhodné vysvetliť menej informovanému čitateľovi, že Bratislava ostala v predvečer rozpadu Československa aj počas slovenského štátu „málo ľudácka“, ako to konštatuje napríklad Dušan Kováč v knihe *Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí* (s. 185). Čiastočne sa to zmenilo po marci 1939, keďže štátne funkcie a kariérny rast boli podmienené členstvom v HSĽS.

Druhá nosná kapitola *Hlavné mesto slovenského štátu* popisuje budovy kľúčových inštitúcií nového štátu. Čitateľ má možnosť spoznať efektnú scénografickú výzdobu bývalého Župného domu, ktorý sa stal sídlom Snemu Slovenskej republiky (využívala sa tiež aula Slovenskej univerzity, dnešnej Univerzity Komenského). Čelná stena sály s nadživotnou mramorovou sochou Andreja Hlinku od sochára Fraňa Štefunka vystupujúca z pozadia rozmernej tapisérie so slovenským dvojkrížom a ľudovým ornamentom, ktorú lemovali dve plastiky orlíc zvierajúcich vo svojich pazúroch Svätoplukove prúty nápadne pripomínali rímske fascies. Táto scéna predstavuje zvrátené spojenie slovenskej národnej mytológie a fašistickej ideológie. Efektná výzdoba interiérov hľadala vzory v nacistickom ríšskom sneme. Autori približujú aj úpravu Grasalkovičovho paláca na dnešnom Hodžovom námestí na účely prezidentského sídla a adaptáciu bývalého arcibiskupského paláca na Námestí slobody na účely ministerstva zahraničných vecí – obe z ateliéru dvorného architekta štátu Emila Belluša. Autori konštatujú, že prestavba oboch

barokových palácov je v intenciách zachovania porozumenia ich historickej hodnoty a bez snahy radikálne exhibovať estetické režimové vzory doby. Výstavbou ministerstva dopravy a verejných prác (dnešné ministerstvo financií) bol poverený český architekt Václav Houtek, ktorý si nielenže uchoval svoje postavenie počas trvania slovenského štátu, ale pri návrhu reflektoval funkcionalistické idey, hoci tie boli počas vojnovkej republiky oficiálne odmietané. Podľa autorov tento fakt ilustruje istú „deravosť“ režimu. Kapitola ďalej vykresľuje kulisy verejných priestorov pri manifestáciách a zhromaždeniach počas trvania slovenského štátu a predstavuje plán výstavby Námestia slobody na účely štátnych úradov, ako aj víziu úpravy priestoru pre zhromaždenia a prehliadky vojsk. Námestie slobody sa malo stať „*ceremoniálnym miestom pre oslavy režimu a štadiónom pre šiky poslušných mäs*“. Celá kapitola obratne ukazuje, ako môžu dejiny architektúry obohatiť politické dejiny. Architektonické objekty a inštalácie totiž nie sú len nemými svedkami politických dejín, ale zároveň ich spoluvytvárajú.

Kapitola *Nenápadná architektúra nemeckej menšiny* napovedá, že v Bratislave nebola počas vojny naplnená vízia dobovej ríšskej propagandy, aby nemecká menšina veľkolepo budovala v domovských krajinách „nemecký priestor“. Stavby nemeckej menšiny v Bratislave, zastúpené napríklad budovou filálky Union banky na Grösslingovej ulici od nemeckého architekta Ernsta Steinera či stavba Nemeckého kultúrneho domu v návrhu od viedenských architektov Siegfrieda Theisa, Hansa Jakscha a Wernera Theisa ml., neoplývajú veľkorysťou a monumentálnosťou, akú by tretia ríša od nich očakávala. Spomínaná trojica architektov navrhla už v medzivojnovom období administratívny a bytový dom Coburgových závodov na Klemensovej ulici (dnes sídlo Historického ústavu SAV) a sú tiež autormi jedného z návrhov vládnej štvrte, plánovanej v priestore Námestia slobody, v ktorom už ich návrh sídla Deutsche Partei upúta typickým monumentálnym štýlom speerovského typu.

Štvrtá kapitola približuje kultúrny život vojnovej Bratislavy a predstavuje príbehy najmodernejších stavieb obdobia slovenského štátu, lokalizovaných najmä na Gorkého ulici. Ide predovšetkým o návrh budovy národnej banky na rohu dnešnej Gorkého, Štúrovej a Laurinskej ulice od Eugena Kramára, na ktorú sa napája budova pre činohernú scénu národného divadla. Malo ísť o „*najkrajšiu a najmodernejšiu stavbu centra Bratislavy*“. Divadlo aj banka navonok tvorili jeden celok, obe stavby však dokončili až po druhej svetovej vojne, takže najmä na budove divadla sa popri pôvodne citeľnom funkcionalizme prejavil už socialistický realizmus v podobe vitráží s folklórnymi motívami. Kapitola sa venuje aj ďalším dvom palácom na Gorkého ulici. Jeden navrhoval český architekt Lubor Marek spoločne so Svatoplukom Technikom a druhý – budovu Slovenskej hypotečnej a komunálnej banky – Emil Belluš. Dejiny Gorkého ulice umožňujú vytvoriť si predstavu, ako sa v priebehu jedného desaťročia menili predstavy o reprezentatívnej mestskej architektúre a cez príbehy architektov jednotlivých domov vidíme širokú paletu osudov architektov vojnovkej republiky od výslnia až po nútený útek pred smrťou.

Tragický tieň naoko bezstarostnej vojnovej Bratislavy predstavuje piata kapitola Holokaust v Bratislave. Autorom sa podarilo prepojiť všeobecne známe fakty o postupnom prijímaní protizhidských zákonov, arizácii a deportáciách židovských obyvateľov Bratislavy, antisemitských nálad zachytených v dobovej tlači s konkrétnymi príbehmi

architektov židovského pôvodu či stavebnými pamiatkami, ktoré s nimi súvisia (Kostol Panny Márie Snežnej na Kalvárii). Čiernymi miestami na mape vojnovaj Bratislavy nebola len Židovňa v okolí Židovskej ulice, ale aj koncentračné stredisko na Patrónke. Profesie ako architekti, inžinieri, projektanti boli počas vojny zaradené k tzv. hospodársky dôležitým Židom, takže im na základe prezidentských výnimiek režim poskytol dočasnú ochranu pred deportáciami do koncentračných táborov. Niektorí židovskí architekti a inžinieri v stavebnom oddelení Ústredne Židov pod vedením Andreja Steinera sa tak, paradoxne, podieľali na návrhoch rekreačných chat pre ministerstvá a úrady, interiérov štátnych inštitúcií či dokonca víl politikov, akými boli minister vnútra Alexander Mach či organizátor transportov Židov Anton Vašek. Mnohí architekti sa podieľali na výstavbe modernej medzivojnovaj Bratislavy a, kým to bolo potrebné, aj na projektoch vojnového slovenského štátu. Ani tak však neunikli smrti (Friedrich Weinwurm, Alexander Skutecký, Emil Brüll, Ignác Vecsei, Dezider Quastler a ďalší) a ich príbehy tvoria tragickú stránku dejín bratislavskej architektúry.

Hoci bola Bratislava takmer 400 rokov strediskom správy, v jej urbanizme prevládala celé stáročia len charakter provizória. Ani počas 1. ČSR nedošlo k jej plánovanému prebudovaniu na moderné administratívne centrum. Ambíciu na rozsiahlu prestavbu Bratislavy predstavujú dva vojnové projekty, zachytené vo forme vypracovaných návrhov urbanistickej súťaže na výstavbu univerzitného mesta na hradnom kopci a v Podhradí (1942) a medzinárodná súťaž na vládnu štvrť okolo Námestia slobody (1943). V kontexte rýchleho schválenia Asanačného zákona s cieľom urýchliť prípravu na investičné zámery v Bratislave sa prejavuje aj nehumánna ambícia režimu na zbúranie existujúcej židovskej štvrte v prospech výstavby univerzitného mesta ako výkladnej skrine moderného a dôstojného hlavného mesta.

Autori monografie konštatujú, že na slovenskej architektonickej scéne, najmä vo veľkých bratislavských súťažiach, prevažovala snaha po účelnosti nad veľkolepými architektonickými gestami. Monumentalitu nachádzame, logicky, pri niektorých návrhoch vládnej štvrte. Tie objekty, ktoré sa počas slovenského štátu podarilo zrealizovať, niesli vo svojich pôdorysoch a funkčnom dispozičnom usporiadaní skôr znaky medzivojnovaj funkcionalistickej éry.

Záverčné okrajové časti predstavujú vývoj bratislavskej periférie, technické stavby na predmestiach, infraštruktúru mesta v nových oklieštených podmienkach. Predposledná kapitola sa zaoberá doslova vojnovou Bratislavou, pretože popisuje vojenské pamiatky a udalosti ako bombardovanie a oslobodzovanie Bratislavy na konci druhej svetovej vojny. Výstavba obytných domov, ktorých bol počas slovenského štátu v Bratislave aj napriek uvoľneným bytom po odchádzajúcich Čechoch i arizovanému židovskému majetku neustále nedostatok, sa stala jednou z ťažiskových agend propagandy slovenského štátu. Autori knihy predstavujú aj dobový architektonický diskurz zo stránok architektonických časopisov, kde sa zdôrazňoval regionalizmus, tradícia a ľudové prvky architektúry, pričom teóriu slovenského staviteľstva zjavne ochudobnil odchod židovských a českých architektov. Odkazom na tradičné ľudové staviteľstvo prispel článkom *V zdravom bývaní zdravý národ* aj Dušan Jurkovič, ktorého celoživotná inšpirácia ľudovým umením nadobudla v 40. rokoch nové opodstatnenie v rámci oficiálnej tendencie režimu k tradíciám. Do článkov presakovali aj historické témy propagujúce tradície

rímskeho staviteľstva a germánskeho osídlenia. Výstavba obytných kolónií na periférii Bratislavy, novej športovej štvrte na Tehelnom poli, ktorá mala nahradiť oddychovú petržalskú zónu, o ktorú Bratislava prišla, mala byť jedným z najzrozumiteľnejších a najviditeľnejších atribútov rozvíjajúceho sa Slovenska. Na mnohých stavbách sa na druhej strane odrazili obmedzené materiálové možnosti vojnového štátu.

Posledná kapitola nás privádza k novým kulisám pri otvorení Mosta generála M. R. Štefánika z februára 1946, ktoré predznamenávajú ďalší politický vývoj a začiatok konca multikultúrneho mesta na Dunaji, ktorý už mal byť hlavnou spojnicou na východ. Bratislava sa vysídlením Nemcov a Maďarov stala slovanským, resp. slovenským mestom a paradoxne sa vyplnili túžby z obdobia slovenského štátu o „slovenskom empýriu“, ktoré zaznievali z úst ideológov, ktorí boli vo vojne porazení. Záverečná úvaha o budovaní mesta bez pamäte rúcaním niektorých stavieb predznamenáva, dúfajme, ambíciu autorského kolektívu predstaviť v najbližších rokoch aj dejiny „budovateľskej“ éry Bratislavy po roku 1948, ktorá bude nepochybne príspevkom autorov k pamäti mesta.

Monografia Vojnová Bratislava 1939 – 1945 je uceleným dielom o dejinách architektúry a architektov v Bratislave počas druhej svetovej vojny. Prináša archívne doklady, aby vniesla budovám život ich zasadením do politického rámca a vdýchla im ducha predstavením životných osudov ich navrhovateľov či obyvateľov. Prináša tak nielen dejiny rovných či krivých línií stavieb, ale aj podobne tvárných ľudských charakterov.

V intenciách architektúry nacistického Nemecka a fašistického Talianska, ktorá priniesla idealizovanú a monumentalizovanú architektúru Speerovského neorenesančného typu v podobe nových, nadrozmerných administratívnych a vládnych budov, obrovských námestí a pseudoštadiónov, slúžiacich na masové oslavy a mítingy prívržencov totalitárnych ideí, ostala architektúra režimu slovenského štátu skôr v podobe plánov a vízií, pričom v praxi si zachovala skôr funkcionalistický ráz predchádzajúceho Československa. Pokus o monumentalnosť sa realizoval skôr v premenených kulisách kľúčových inštitúcií.

Žofia Lysá
(Historický ústav SAV, Bratislava)

MIČKO, Peter – HALLON, Ľudovít a kol. *LESK A TIENE HOSPODÁRSKEHO ROZVOJA SLOVENSKA V ROKOCH 1939 – 1941*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2015. ISBN 978-83-7490-865-8.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2020.68.4.10>

Kolektívna monografia *Lesk a tiene hospodárskeho rozvoja Slovenska v rokoch 1939 – 1941* je prvou časťou z celkovo dvojzväzkovej práce približujúcej v bádateľskom prostredí na Slovensku dosiaľ menej frekventovanú problematiku hospodársko-ekonomického a sociálneho zázemia v štátnom zriadení na Slovensku v rokoch 1938(9) – 1945. Navyše, prináša pohľad aj na ukotvenie vyššie uvedených oblastí v kontexte zahraničných